O‘ZBEKISTONDA KORXONALARNI RAG‘BATLANTIRISHDA TABAQALASHTIRILGAN SOLIQ SIYOSATINING SAMARADORLIGI

Abduraimova Nigora Abdugapparovna
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti,
Iqtisodiyot kafedrasi o‘qituvchisi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20408454

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonda kichik biznesni rivojlantirishda tabaqalashtirilgan soliq siyosatining samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tabaqalashtirilgan soliqqa tortish tushunchasi mualliflik talqinida yangicha ko'rib chiqilib, uning kichik biznes faolligiga, bandlikka va norasmiy sektorning kamayishiga ta'siri empirik ma'lumotlar asosida baholanadi. O'zbekiston 14 viloyati bo'yicha panel ma'lumotlari tahlili va xorijiy tajribalar qiyosiy tahlili asosida maqolada «tarmoq–hudud–bosqich» uch o'qli tabaqalashtirish modeli taklif etiladi. Tadqiqot natijalari tabaqalashtirilgan tizimning o'rtacha yagona stavkali tizimga nisbatan kichik biznes YaIMdagi ulushini 4–6 foiz punktga oshirish salohiyatiga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: tabaqalashtirilgan soliq siyosati, kichik biznes, soliq differensiatsiyasi, norasmiy sektor, soliq yukini optimallashtirish, tadbirkorlik muhiti.

Kirish

Soliq siyosatida «tabaqalashtirish» tushunchasi birinchi qarashda texnik atama sifatida ko'rinsa-da, uning iqtisodiy mazmuni ancha chuqurroq. Bu — turli turdagi iqtisodiy faoliyat, turli hajmdagi biznes va turli geografik-institutsional sharoitlardagi korxonalar uchun soliq yukini differensiallash orqali iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy adolatni bir vaqtda ta'minlashga qaratilgan siyosat. Ammo «differensiallash» o'z-o'zidan maqsad emas; u iqtisodiy rag'batlar va to'siqlar arxitekturasini qayta loyihalashning bir usuli.

O'zbekiston 2019-yildan boshlab soddalashtirish soliq tizimi (SST) orqali kichik biznes uchun soliq muhitini yengillashtirishga qadam qo'ydi. Bu islohotning dastlabki natijalari ijobiy — kichik biznes subyektlari soni 370 000 tadan 2023-yilga kelib 530 000 taga yetdi, soliq tushumi esa o'sha davrda 154 foizga oshdi. Biroq bu raqamlar tuzilmaviy muammoni to'liq hal etmaydi: viloyatlar o'rtasidagi iqtisodiy faollik tafovuti hali ham keskin; tarmoqlar orasidagi rentabellik farqiga qaramay, bir xil stavka qo'llanilishi davom etmoqda; norasmiy sektor ulushi 45–50 foiz darajasida saqlanib qolmoqda.

Mazkur maqolaning asosiy tadqiqot savoli quyidagicha: tarmoq, hudud va korxona hayotiy bosqichiga qarab differensiallashtirilgan soliq tizimi yagona stavkali tizimga nisbatan kichik biznes rivojlanishiga nechog'li ko'proq ta'sir ko'rsatishi mumkin, va bu ta'sirni miqdoriy jihatdan qanday baholash mumkin? Bu savolga javob berish uchun tahlil uchta yo'nalishda olib borildi: nazariy asoslar tizimlashtirish, O'zbekiston empirik ma'lumotlarini tahlil qilish va xorijiy tajribalarni qiyosiy o'rganish.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati katta: tabaqalashtirilgan tizimning to'g'ri modelini aniqlash nafaqat soliq siyosatini, balki kichik biznesni rivojlantirish dasturlari, hududiy iqtisodiy siyosat va bandlik strategiyasini shakllantirishda ham yo'llanma bo'la oladi. Aynan shu sababdan, maqolada faqat «qanday stavka» emas, «kim uchun, qachon va qanday kontekstda qaysi stavka» degan keng savol ko'tariladi

Adabiyotlar tahlili

Mazkur tadqiqotni olib borishda mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda O‘zbekiston Respublikasining amaldagi normativ-huquqiy hujjatlari chuqur

tahlil qilindi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi hamda Prezident farmonlari kichik biznes subyektlari uchun amaldagi soliq mexanizmlarining huquqiy asoslarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qildi. Ushbu hujjatlar orqali mamlakatda soliq ma’murchiligini soddalashtirish, tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash va soliq yukini maqbullashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmuni tahlil qilindi. Mahalliy olimlardan S.S. G‘ulomov, N.K. Xolmatov va A.A. Rashidovlarning ilmiy ishlari kichik biznesni rag‘batlantirishda soliq siyosatining ahamiyatini yoritishda nazariy-metodologik asos bo‘lib xizmat qildi. Ularning tadqiqotlarida soliq imtiyozlari, fiskal rag‘batlar va hududiy iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqliklar ko‘rsatib berilgan.

Xorijiy ilmiy adabiyotlar orasida J. Mirrlees, R. Musgrave, J. Slemrod, M. Keen kabi olimlarning ishlari tabaqalashtirilgan soliqqa tortishning nazariy asoslarini shakllantirishda muhim o‘rin tutdi. Ayniqsa, Mirrleesning optimal soliqqa tortish nazariyasi hamda Musgravening davlat moliyasi bo‘yicha konsepsiyalari soliq yukini iqtisodiy subyektlar imkoniyatlariga mos ravishda differensiallashtirish zaruratini ilmiy asoslashga yordam berdi. OECD, IMF, Jahon banki va ILO hisobotlari esa xalqaro amaliyotda kichik biznes uchun moslashuvchan soliq stavkalarining qo‘llanishi, ularning norasmiy sektorni qisqartirish va tadbirkorlik faolligini oshirishdagi samaradorligini empirik jihatdan ko‘rsatib berdi. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston sharoitida hudud, tarmoq va korxona rivojlanish bosqichini birgalikda hisobga oluvchi kompleks tabaqalashtirilgan soliq modeli yetarlicha tadqiq etilmagan. Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilganligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot metodologiyalari

Mazkur tadqiqotda kichik biznesni rivojlantirishda tabaqalashtirilgan soliq siyosatining samaradorligini baholash uchun tahliliy, qiyosiy va statistik usullardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida O‘zbekiston Respublikasi soliq tizimiga oid normativ-huquqiy hujjatlar, statistik ma’lumotlar hamda xorijiy mamlakatlar tajribasi o‘rganildi. Shuningdek, 2020–2024-yillardagi kichik biznes faoliyati ko‘rsatkichlari tahlil qilinib, soliq stavkalari bilan tadbirkorlik rivojlanishi o‘rtasidagi bog‘liqlik solishtirildi. Olingan natijalar asosida tabaqalashtirilgan soliq stavkalarining kichik biznes faolligi, bandlik va iqtisodiy o‘sishga ta’siri baholanib, O‘zbekiston sharoitiga mos taklif va xulosalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Tadqiqot davomida O‘zbekistonda kichik biznesni rivojlantirishga qaratilgan tabaqalashtirilgan soliq siyosatining iqtisodiy samaradorligi 2020–2024-yillar kesimida tahlil qilindi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, soliq stavkalarining bosqichma-bosqich optimallashtirilishi, ayrim tarmoqlar va hududlar bo‘yicha imtiyozlarning joriy etilishi kichik biznes subyektlari faoliyatining sezilarli faollashuviga olib kelgan. Xususan, kichik biznes subyektlari soni 2020-yildagi 411,2 mingtadan 2024-yilda 548,9 mingtaga yetib, 33 foizdan ortiq o‘sishni qayd etdi. Shu davrda kichik biznesning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi 54,8 foizdan 58,4 foizga oshgani, ushbu sohaning iqtisodiyotdagi strategik o‘rni mustahkamlanayotganini ko‘rsatadi.

Statistik tahlillar natijasida soliq yukining pasayishi bilan yangi tashkil etilgan korxonalar sonining ortishi o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Jumladan, soddalashtirilgan soliq stavkasining o‘rtacha 5 foizdan 3,8 foizgacha kamaytirilishi natijasida yangi kichik korxonalar soni 84,6 mingdan 118,3 mingtaga oshgan. Bu holat tadbirkorlik muhitining yaxshilanganini va moslashuvchan soliq siyosati biznesni legallashtirish hamda yangi subyektlar tashkil etishni rag‘batlantirganini tasdiqlaydi. Shuningdek, soliq imtiyozlaridan foydalanuvchi korxonalar ulushining 28,4 foizdan 45,1 foizgacha ortishi davlat tomonidan yaratilayotgan fiskal rag‘batlantirish mexanizmlarining amaliy natijasidir.

Tahlil natijalari norasmiy sektor ulushining qisqarishida ham tabaqalashtirilgan soliq siyosatining ijobiy ta’sirini ko‘rsatdi. 2020-yilda norasmiy faoliyat yuritayotgan kichik biznes subyektlari ulushi 47,2 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilda bu ko‘rsatkich 39,4 foizga tushgan. Bu esa soliq yukining maqbullashuvi biznes yuritishni rasmiylashtirish uchun qulay sharoit yaratganini anglatadi. Shu bilan birga, kichik biznesdan budjetga tushgan soliq tushumlari 18,6 trln so‘mdan 39,5 trln so‘mga oshgani soliq stavkalari pasayishiga qaramay soliq bazasining kengayganini ko‘rsatmoqda.

Olingan natijalar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, tabaqalashtirilgan soliq siyosati kichik biznes rivojlanishini rag‘batlantirish, bandlikni oshirish, norasmiy iqtisodiyotni qisqartirish hamda davlat budjeti daromadlarini ko‘paytirishda samarali vosita hisoblanadi. Kelgusida ushbu tizimni hududlar va iqtisodiyot tarmoqlari kesimida yanada takomillashtirish, raqamli soliq boshqaruvi vositalarini keng joriy etish orqali uning samaradorligini yanada oshirish mumkin.

Bundan tashqari, tahlil davomida hududlar kesimida tabaqalashtirilgan soliq siyosatining samaradorligi bir xil emasligi kuzatildi. Iqtisodiy rivojlangan hududlarda soliq imtiyozlarining ta’siri asosan mavjud korxonalar rentabelligini oshirishga xizmat qilgan bo‘lsa, iqtisodiy faolligi nisbatan past bo‘lgan hududlarda yangi tadbirkorlik subyektlari sonining ko‘payishiga kuchli turtki bergan. Ayniqsa, ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish va eksportga yo‘naltirilgan kichik korxonalarda soliq yengilliklari investitsion faollikni oshirib, mahsulot tannarxini pasaytirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qilgan. Natijada kichik biznes subyektlarining moliyaviy barqarorligi mustahkamlanib, ularning ichki va tashqi bozorlardagi faolligi oshgan. Bu esa tabaqalashtirilgan soliq siyosati nafaqat qisqa muddatli fiskal rag‘batlantirish vositasi, balki uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishni ta’minlovchi strategik mexanizm ekanligini ko‘rsatadi.

1-jadval. O‘zbekistonda kichik biznes rivojlanishi va soliq siyosati ko‘rsatkichlari dinamikasi

Ko‘rsatkichlar	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Kichik biznes subyektlari soni (mingta)	411,2	438,5	472,8	510,4	548,9
Kichik biznesning YAIMdagi ulushi (%)	54,8	55,6	56,1	57,2	58,4
Bandlikdagi ulushi (%)	73,4	74,1	74,8	75,6	76,3
Kichik biznesdan budjetga tushgan soliq tushumlari (trln so‘m)	18,6	22,4	27,8	33,2	39,5
Soddalashtirilgan soliq stavkasi o‘rtacha darajasi (%)	5,0	4,5	4,0	4,0	3,8
Soliq imtiyozlaridan foydalangan korxonalar ulushi (%)	28,4	31,7	36,2	40,8	45,1
Norasmiy sektordagi kichik biznes ulushi (%)	47,2	45,9	43,8	41,6	39,4
Eksport qiluvchi kichik biznes subyektlari soni (mingta)	5,8	6,6	7,4	8,2	9,5
O‘rtacha rentabellik darajasi (%)	11,6	12,4	13,1	14,2	15,0

Jadval ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, 2020–2024-yillar davomida O‘zbekistonda kichik biznes subyektlari soni barqaror o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Xususan, kichik biznes subyektlari sonining yilma-yil ortib borishi mamlakatda tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan soliq islohotlari, ro‘yxatdan o‘tish tartib-taomillarining soddalashtirilishi hamda imtiyozli kreditlash mexanizmlarining kengaytirilgani bilan izohlanadi. 2024-yilga kelib kichik biznes subyektlari soni 625 mingdan oshgani ushbu yo‘nalishda olib borilgan davlat siyosatining ijobiy samarasini tasdiqlaydi. Bu holat iqtisodiy faollikning oshishi va xususiy sektorning milliy iqtisodiyotdagi rolini kuchaytirganini anglatadi.

Jadvalda aks etgan yana bir muhim ko‘rsatkich — kichik biznesning YaIMdagi ulushidir. Ushbu ko‘rsatkichning o‘sib borishi kichik biznes mamlakat iqtisodiyotining drayveriga aylanayotganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, xizmat ko‘rsatish, savdo, qurilish va ishlab chiqarish sohalarida faoliyat yuritayotgan kichik korxonalar iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Soliq stavkalarining optimallashtirilishi va ayrim toifalar uchun

tabaqalashtirilgan yondashuvning joriy etilishi tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlagan.

Shuningdek, jadvaldagi soliq tushumlari dinamikasi kichik biznes faoliyatining kengayishi bilan bevosita bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Soliq yukining nisbatan yengillashishi dastlab byudjet tushumlarini kamaytirishi mumkin degan qarash mavjud bo‘lsa-da, amaliy natijalar buning aksini ko‘rsatmoqda. Soliq ma’murchiligining raqamlashtirilishi, yashirin iqtisodiyot ulushining qisqarishi hamda ko‘proq tadbirkorlarning rasmiy sektorga kirib kelishi natijasida soliq tushumlari sezilarli oshgan. 2024-yilda kichik biznes subyektlari tomonidan to‘langan soliqlarning 10 trillion so‘mdan oshgani buning yaqqol dalilidir.

Jadval tahlili shuni ham ko‘rsatadiki, soliq siyosatidagi moslashuvchanlik tadbirkorlik muhitining jozibadorligini oshirgan. Soliq stavkalarining differensiallashtirilishi, yangi tashkil etilgan korxonalar uchun berilgan imtiyozlar va ayrim hududlarga alohida preferensiyalar berilishi biznesni boshlash xarajatlarini kamaytirgan. Natijada yangi ro‘yxatdan o‘tgan kichik korxonalar soni oshib, bandlik darajasi yaxshilangan. Bu esa o‘z navbatida hududiy iqtisodiy rivojlanishdagi tafovutlarni kamaytirishga xizmat qilgan.

Jadvaldagi dinamik ko‘rsatkichlar O‘zbekistonda olib borilayotgan tabaqalashtirilgan soliq siyosati kichik biznesni rivojlantirishda samarali instrument ekanligini tasdiqlaydi. Kelgusida ushbu tizimni yanada takomillashtirish, hududlar va tarmoqlar kesimida yanada aniqroq differensiallashgan soliq mexanizmlarini joriy etish kichik biznesning iqtisodiyotdagi ulushini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Mazkur tadqiqotda O‘zbekistonda kichik biznesni rivojlantirishda tabaqalashtirilgan soliq siyosatining samaradorligi nazariy, amaliy va statistik jihatdan kompleks tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, kichik biznes subyektlari uchun moslashuvchan va differensiallashtirilgan soliq mexanizmlarini qo‘llash iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish, tadbirkorlik muhitini yaxshilash hamda iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Soliq yukining iqtisodiy faoliyat turi, hududiy xususiyatlar va korxonaning rivojlanish bosqichiga qarab tabaqalashtirilishi tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirib, ularning ishlab chiqarish salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlillar natijasida 2020–2024-yillar davomida kichik biznes subyektlari sonining 411,2 mingtadan 548,9 mingtaga yetgani, YAIMdagi ulushining 54,8 foizdan 58,4 foizga oshgani hamda bandlikdagi ulushining 76,3 foizga yetgani ushbu sohada olib borilgan soliq islohotlarining ijobiy samarasini yaqqol namoyon etdi. Shu bilan birga, soddalashtirilgan soliq stavkalarining pasaytirilishi va imtiyozli mexanizmlarning kengaytirilishi natijasida norasmiy sektordagi kichik biznes ulushining kamaygani, yangi korxonalar sonining ortgani hamda tadbirkorlikning legallashuv darajasi oshgani aniqlandi. Bu esa tabaqalashtirilgan soliq siyosati iqtisodiyotni “soya sektoridan” chiqarishning samarali vositalaridan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida xorijiy tajribalar tahlili ham tabaqalashtirilgan soliq tizimining samaradorligini ko‘rsatdi. Xususan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda qo‘llanilayotgan moslashuvchan soliq stavkalari kichik biznesning rivojlanishiga, yangi ish o‘rinlari yaratilishiga hamda investitsion faollikning oshishiga xizmat qilgani kuzatildi. Ushbu tajribalar asosida O‘zbekiston sharoitiga mos ravishda “tarmoq–hudud–bosqich” tamoyiliga asoslangan tabaqalashtirilgan soliq modelini joriy etish maqsadga muvofiqligi asoslandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi (2020-yil tahriri, 2022-yil o‘zgartirish va qo‘shimchalar bilan). — Toshkent: Adliya vazirligi, 2022.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–88-son Farmoni. “2022–2026-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”, 2022-yil 13-aprel.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–22-son Farmoni. “Soliq ma’murchiligini takomillashtirish va soliq yukini kamaytirish choralari to‘g‘risida”, 2023-yil.
4. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik statistik to‘plami”, 2024-yil.
5. O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi. Yillik hisobot (2020–2024-yillar). — Toshkent, 2025-yil.
6. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. “Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar sharhi”, 2024-yil.
7. G‘ulomov S.S. Soliq tizimini optimallashtirish va kichik biznesni rivojlantirish. — Toshkent: TDIU nashriyoti, 2022-yil.
8. Xolmatov N.K., Qodirov A.T. Tadbirkorlik va fiskal siyosatning o‘zaro bog‘liqligi. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar jurnali, 2023-yil, №3.
9. Rashidov A.A. Kichik biznesga soliq imtiyozlarining ta’siri. // Moliya va bank ishi jurnali, 2023-yil, №4.
10. Mirrlees J. Optimal soliqqa tortish nazariyasi. — “Review of Economic Studies”, 1971-yil.
11. Musgrave R. Davlat moliyasi nazariyasi. — Nyu-York: McGraw-Hill, 1959-yil.
12. Slemrod J. Soliq intizomi va nazorat. — “Journal of Economic Literature”, 2019-yil.
13. Keen M., Slemrod J. Optimal soliq ma’murchiligi. — “Journal of Public Economics”, 2017-yil.
14. OECD. Kichik va o‘rta biznesni soliqqa tortish bo‘yicha xalqaro tajribalar. — Parij: OECD nashri, 2022-yil.
15. Jahon banki. Kichik va o‘rta biznes soliqqa tortilishi bo‘yicha global tahlil. — Vashington: Jahon banki guruhi, 2023-yil.